

Fények és árnyak – az ő Budapestjük

Az ő Budapestjük? Szándékoltan provokatív kissé a cím. Mert kié volt Budapest száz évvel ezelőtt? Az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fővárosa, a közös uralkodó (aki persze nekünk király) egyik székvárosa, és természetesen Magyarország fővárosa. Persze Magyarország fogalma sem mindig egyértelmű ebben az összefüggésben, mert szlovákul például Uhorskónak mondják, megkülönböztetendő az 1918 utáni Mađarskótól. Horvátul a kiegyezés utáni Magyarországot azért nem mondták már a kortársak Ugarskának, mert magyar nemzetállamnak tartották, s ezért Mađarska lett számukra a neve. Az az ország, amelynek a XIX. század végén és a XX. század elején Budapest volt a fővárosa, tudjuk jól, nagyjából fele részben bírt magyar anyanyelvű polgárokkal. Így tehát magától értetődő, ha azt mondjuk, Budapest az ország horvát, román, szlovák, szerb, német és egyéb nemzetiségű polgárainak is a fővárosa volt.

Mégis élnünk kell a mi-ők különbségtétel és szembeállítás formulájával. Hiszen az akkori Budapest néhány évtized alatt igen jelentős mértékű magyarosodás (magyarosítás, kinek hogy tetszik, leíró értelemben gondoltam használni) helyszíne volt. A XIX. század elejének két, illetőleg három többnemzetiségű, többkultúrájú kisvárosából túlnyomóan magyar nyelvű metropolis lett a század végére. De nem teljesen! A polgárosodás Bécshez hasonlóan itt is olvasztótégelyt működtetett. Ez mindenekelett a német purgerek és a német anyanyelvű zsidóság meg a szlovákok magyarrá válását segítette elő. De az ország központjában meg lehetett találni az ország mindegyik nemzeti és vallási kisebbségének a képviselőit. A dinamikusan fejlődő főváros óriási vonzerővel bírt távolabbi és közelebbi

vidékek lakóira, a társadalmi emelkedés ígérete munkások, vállalkozók, értelmiségiek, művészek és diákok újabb és újabb seregeit csábította Budapestre. És ahogy nemzetállamnak képzelte magát Magyarország, úgy Budapest is nemzeti fővárosnak szerette magát látni és láttatni. Az ideérkező nem magyarnak szembe kellett néznie azzal a dilemmával, hogy kicsoda is végtére, melyik közösséghez, nemzethez tartozik. Az államilag támogatott mi-tudatot választja, vagy pedig ezen kívül marad, vállalva ennek minden hátrányát. Ebben az esetben a magyar „nemzeti” fővároshoz való viszony gyakran ambivalens volt. Így a száz évvel ezelőtti századfordulón a hazai nem magyar népek számára Budapest egyszerre volt ijesztő, fenyegető moloch és csábító metropolis, karriert ígérő centrum. Ahol esetleg még menedéket is lehetett találni az otthoni kicsinyes nemzetiségi türelmetlenség elől.

Előadásomban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy bemutassam, miképpen látszott a nemzetállami vágyakat megtestesítő modern nagyváros az egykor velünk együtt élő népek szemüvegén keresztül.

Miroslav Krleža Budapest-képének néhány elemét kívánom földidézni először - mintegy ízelítő gyanánt. A XX. századi horvát irodalom meghatározó alakja 1911-ben tizennyolc évesen érkezett a fővárosba a pécsi hadapródiskolából, hogy tanulmányait a Ludoviceumban folytassa. A magyar élmények egész életén át kísérték. 1962-ben kezdte Zászlók című monumentális regényét, ennek első fejezetének alcíméül odaírta: Budán, 1913. július 7-én. A magas rangú horvát báni tisztviselő reggeli sétája alkalmat jelent az írónak, hogy földidézze fiatalkorának Budapestjét. A békeévek, a „belle époque” plasztikus képét láthatjuk itt: „Gondtalan úrhölgyek, gondtalan urak, gondtalan szerelmi légyottok, frivol slágerek; fagyaltot szolgálnak fel, angol teát ezüst kannában, az ösvények narancsszínű homokkal felszórva, a zöldre és pirosra lakkozott, fonott karosszékeken brokát kispárnák [...] illatozik a hárs, az orgona, az akác, sír a cigány hegedűje, a frakkba bújt pincérek lábujjhegyen lépkednek, csokoládét és puncsot szolgálnak fel, az idő úgy megállt, mint a kristályos Lehár-muzsika, álom egy derűs nyári kirándulásról a kék magyar égbe...” Az író hősének gondolatai közé baljós előérzetek is lopóznak, de a Vár épülettömbje számára a létező valóság. „Megállott őméltósága a budai Vár Strobl-i architektonikus tömege alatt, a magyar fényűzés impozáns fortifikációs jótállójának tövében, amely a csikóscsizmák és durva szövésű vászongatyák e pásztori földjén a Ferenc József-i ízlés unalmas változatát képviseli, ezt a fenséges, badgasteini, karlsbadi, abbáziai színházat, ahol valamennyi hotel a la »Erherzogin Stephanie«, »Die Königin von England«, avagy »Kaiser von Österreich«, főpincéreivel, operettjeivel, teraszaival és díszlépcsőivel, márványerkélyeivel és gloriettjeivel, a timpanonokon, hom-

lokatokon és tetőkön félmegtelen istennőkkel egyetlen jelképe annak a megdönthetetlen, gránitszilárd fáraói Impériumnak, amelynek történelmi rendeltetése, hogy itt, a dunai mocsarak között a Rend, Munka és Törvény őrizője legyen, s ez a barokk Gigász még egyre itt van közöttünk, létezik, a poklok minden erejével dacolva még áll, megvan...” (I. m. 61–63. p.) Lehet talán érzekelni ebből a néhány részletből, hogy milyen sokféle rétegből tevődhet össze a horvát író képe a megidézett békebeli Budapestről.

A magyar és a horvát irodalomtörténet-írás sok mindent föltárt Krleža magyarság-képének forrásairól, műveiben megjelenő különböző változatairól, itt csupán arra kívánom föl hívni a figyelmet, hogy mekkora volt Budapest irodalmi és művészeti jelentősége a velünk együtt élő népek művészei számára az 1880 és 1918 közötti évtizedekben. Megállapíthatjuk, hogy minderről igen keveset tudunk, ismereteink enyhén szólva hiányosak e téren. A magyar tudományosság hajlamos elsősorban a magyar örökségre koncentrálni. A Budapest Enciklopédia igen szűkmarkúan kezeli az itt élő és tevékenykedő nem magyar nemzetiségű politikusokat, tudósokat és művészeket. John Lukács, alias Lukács János *Budapest, 1900* című színvonalas áttekintése például kizárólag a főváros kultúrájának német és zsidó komponenséről beszél, könyvében alig esik arról szó, hogy Budapest az ország nem magyar nemzetiségeinek is politikai és kulturális központja volt, felsőoktatási intézményeivel jelentősen hozzájárult szellemi elitjük képzéséhez (az utódállamokban a két világháború között számos Budapesten végzett tudóssal, művésszel lehetett találkozni). A szomszéd népek történetírása pedig mostohán kezeli a századforduló magyar fővárosát, mintha csak a magyarosítás központja lett volna, idegen város, amelyhez sok közülük nincsen.

Kétségtelen volt Budapest jelentősége a nem magyarok számára a politikai életben, a gazdaságban, a kultúrában, a sajtóéletben és iskolavárosként is. Lehetőségeikkel különbözően éltek az egyes népek; alapvetően eltért ugyanis politikai képviselőjük súlya, ha arra gondolunk, hogy például Horvát-Szlavónországnak eleve huszonkilenc garantált helye volt a képviselőházban, és voltak évek, amikor egyetlen szlovák képviselő sem került be az országházba. Fontos iskolája volt nem egy közép-európai politikusnak a budapesti parlament, gondoljunk akár a szlovák Milán Hodzára vagy a román Alexandru Vaida-Voevodra. Nem véletlen, hogy a millennium előkészítésének idején, 1895-ben Budapesten tartotta meg a három legjelentősebb hazai nemzetiség, a román, a szerb és a szlovák közös politikai kongresszusát. Állásfoglalásuk szerint Magyarországot nem lehet csak a magyarok országának tekinteni, s ezért kísérletet tettek a millenniumi ünnepek bojkottjára. E törekvésnek ugyan túl nagy visszhangja nem volt, a nagyszabású látványosságokra összesen közel hatmil-

lióan voltak kíváncsiak, mégis jelzésnek számított a három nemzetiség óvása. Ugyanakkor persze keveset tudunk arról, hogy magának a kiállításnak milyen volt a visszhangja a nem magyarok körében. Ismeretes, hogy az ország egyes népcsoportjait szintén bemutatták, s hogy külön pavilonja volt Horvát-Szlovónországnak. Ezt az épületet azután újra fölépítették Zágrábban a Ferenc József (ma Tomislav király) téren.

Módszeres kutatásoknak kell majd föltárniuk, hogyan vettek részt a főváros felső- és középfokú intézményei a nem magyar elitek képzésében. Egyelőre többnyire csak az életrajzokból lehet rekonstruálni, ki mindenki tanult a budapesti iskolákban. Politikusok, írók, művészek. Az említett Krležától a költő-politikus román Octavian Gogáig és az író-politikus szlovák Janko Jesenskyig például. Bizonyára hosszan lehetne sorolni a művészetek, a tudományok egyéb területéről a neveket. A diákélet természetesen ifjúsági szervezeteket jelentett, nemzetiségi kulturális közösségeket. Ezek kapcsolatot teremthettek és teremtettek a főváros létező-működő nemzetiségi iskolákkal, egyházakkal, egyesületekkel. A Budapesten élő szlovákok és szerbek régi fővárosi tradícióra tekinthettek vissza, egyházaik, egyesületeik jelentős kulturális-népművelő munkát végeztek.

Az sem véletlen, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben, sőt még a XX. század elején is indultak Budapesten jelentős irodalmi-kulturális lapkezdeményezések nem magyar nyelven. Ha a nemzetiségi kultúra képviselői gyakorlati és elvi okokból úgy gondolták is, hogy közelebb kell lenniük népük törzsterületéhez, és áttették székhelyüket nemzetiségi területre (mint például a Matica Srpska Újvidékre vagy a szlovák nemzeti mozgalom első számú napilapja Túrócszentmártonba), újra és újra akadtak, akik úgy gondolták, a főváros az igazán alkalmas terep kulturális tevékenységre. Még a hazai szlovén (vend) parlamenti gyorsíró, Augustich Imre is úgy gondolta, itt érdemes anyanyelvén folyóiratot indítania. A két-nyelvű publicista több mint három évig (1875 és 1878 között) Budapesten jelentette meg *Prijatelj* című lapját. De még 1902-ben is akadtak román írók, akik *Luceafarul* című folyóiratukat a fővárosban kezdték megjelentetni, csak négy év múlva vitték a lapot Nagyszebenbe. Külön érdekes és kutatásra érdemes föladat megvizsgálni, hogy mennyire és milyen szinten volt elterjedve nem magyarok között a magyar nyelv használata. Természetesen szem előtt tartva, hogy ebben az időszakban számos két-, sőt háromnyelvű tudós, publicista élt Magyarországon. Arra szintén találunk példát, hogy a nem magyarok megkíséreltek magyar nyelven szólani a szellemi élet nyilvánosságához. 1906-ban közel egy évig jelent meg Budapesten a *Croatia* című folyóirat, alcíme szerint: „Horvát-szerb szociálpolitikai, gazdasági és szépirodalmi szemle.” Juraj Gašparić alapította,

és az akkor az ország fővárosában jogot hallgató Veljko Petrović zombori születésű szerb író volt a szerkesztője.

Hogy érzékeljük Budapest irodalmi képének néhány színét a dualizmus korának utolsó szakaszából, szeretném idézetekkel folytatni az előadást. Olyan íróktól-költőktől, akik jelentős szerepet játszottak saját nemzetük kultúrájában.

Ondrej Seberíni mi Szeberényi Andorként ismerjük, testvére volt Szeberényi Lajos, Petőfi barátja. Lajosból magyar tanár és író lett, Andor-Ondrejből szlovák evangélikus lelkész és író. 1886-ban jelentette meg a *Slovenské Pohľady* című folyóiratban *A szlovákok és a szabadság* (Slováci a sloboda) című regényét, mely részben Budapesten játszódik. Zárójelben kívánom megjegyezni, hogy miután a szlovákság először itt találkozott a nagyváros jelenségével, nem jelentéktelen a Pest-Budán, majd Budapesten játszódó szlovák irodalmi művek száma. Seberíni regénye a modernizálódó fővárosról ad képet. „Ha Pesten, a Károly kaszárnya előtt lóvasútra ülünk, és pedig olyan kocsira, amelynek zöld a zászlócskája, aztán a hosszú Kerepesi úton megyünk végig, egészen a vámig, ahol a kocsi balra fordul és megérkezik a Damjanich utcához, végül pedig a Városligethez. [...] Különösen meleg nyári nap volt, nagyszámú nép igyekezett a Városligetbe. Egyesek az említett lóvasúton, melynek annyira teli voltak a kocsijai, hogy a többségnek nem jutott ülőhely, s úgy szorongtak az emberek, mint heringek a hordóban, mások a Sugárúton úgynevezett omnibuszokon utaztak, melyeket megelőzték az úri hintók, fiákerek, konflisok és lovon siető ficsúrok.” A Városligetről ezután azt olvashatjuk: „Vedd mindehhez a számtalan kisgyereket, az egyik sír, a másik nevet, azután cseléd lányok, napszámosok, inasok, mesterlegények, különböző nemzetiségűek: németek, magyarok, szlovákok.” (I. m. 74–75.)

A nemzeti előítéletek jelentős mértékben meghatározzák a Budapest-kép vonásait a velünk együtt élő népeknél. A gyakori séma egyértelmű szembenállást rajzol meg a nagyvárosi Babel és az otthoni vidéki közeg között, alapvető morális különbséget föltételezve a modern, vagyis romlott és idegen főváros és a saját romlatlan falu között. A város és a hatalom ebből a látószögből ellenségnek, mégpedig gyűlölt ellenségnek látszott, ahogy a francia nyelven író román gondolkodónak, Ciorannak sokat hivatkozott szövegében megjelenik a magyar csendőr: „erdélyi gyermekkorom réme” (*Histoire et utopie*. 1960. p. 16.)

Octavian Goga a XX. század első éveiben egyetemistaként élt a fővárosban. Visszatekintve így idézte föl benyomásait: „Budapest rideg és szürke falai között négy évet járt fel-alá az én lázadásom. Nagyon jól emlékszem a mi akkori forgatagunkra. Háromszáz román egyetemista kitépve az erdélyi falu óvó árnyékából, odalökve a mindent elnyelő szörny prédájául az ellenséges metropolisba.”

A századforduló horvát irodalmának korszakos jelentőségű alkotója, Antun Gustav Matoš elutasította a magyar kultúrát, Budapestet nem jól ismerte, ítéletét horvát sérelmek és nacionalista indulatok fűtötték: „A főváros lakosai zsidók. Pest egy világváros karikatúrája. Ebben az országban minden, de minden sért. A hazugság és a svindli itt az államhatalom része.” (Od Pariza do Beograda. Útirajz. In: *Croato-Hungarica* 483. p.)

Szintén jogi tanulmányokat végzett az első világháború előtt Budapesten Janko Jesensky, a két világháború közötti szlovák próza meghatározó alakja. 1905-ben megjelent verseskötetében olvashatók a következő sokatmondó sorok a nagyváros élményéről és a hazavágyásról:

*„El, el innen hát, itt elsorvad a lélek,
megtör a szem, elhal a mosoly és ének,
s ifjú arcomra is hamar árkot ás
a ragyogó járdán tartó loholás,
tiszték és arany kereszték reszkető
fénye, s pompás suhogó hölgyek
szeméből oly hideg sugár tör elő.”*

Természetesen értelmetlen volna általánosító következtésekre jutni az idézetek alapján. Négy-öt nemzeti irodalomról van szó, és ennél jóval több szövegről. Nagyszabású kutatási programot kellene elkezdni szomszédaink Budapest-képének a megismerésére. Előadásomat tessék igénybejelentésnek tekinteni.

Elhangzott a budapesti Ernst Múzeumban szeptember 14-én

